

RYLANDS NÜSHASI SATIRARASI TÜRKÇE KUR'AN TERCÜMESİ'NDE HAPAX*

Aysu ATA**

Özet

Bu makalenin konusunu ilk defa Rylands nüshasında geçen kelimeler yani hapax'lar (veya hapax legomenon) oluşturmaktadır. Kur'an tercümelerinin yanı sıra Türkler geçmişte de girdikleri her dinin kendine özgü metinlerini dillerine çevirmişlerdir. Örnek olarak budist ve maniheist metinleri verebiliriz. Türklerin bir başka önemli özellikleri de girdikleri dinin alfabelerini hiç tereddütsüz kabul etmiş olmaları. Dinlerini ve alfabelerini kolaylıkla benimsedikleri bu insanların dillerine aynı kolaylığı göstermemişlerdir. Dinsel metinleri o dine girişlerinin hemen ardından kendi kelimeleri ile seslendirmeyi yeğlemişlerdir. İlginç olan konu aynı titizliği sanatsal bir başka deyişle edebî metinlerde göstermemiş olmaları. Aslınsa sosyologların, kültür tarihçilerinin üzerinde önemle durmaları gereken bu konu da benim söyleyeceğim tek cümle; Türkler dillerini hangi tehlikelerden koruyacağını yaklaşık 1250 yıl önce de çok iyi biliyorlardı. Nitekim, terekemizdeki önemli bir vasiyetnamede de bu böylece belirtilmişti. Bilge Kagan dilini kaybeden ulusların ülkelerini de kaybedeceklerinin söylemişti.

* Bu makale, *International Journal of Central Asian Studies* (Volume 14, 2010) adlı dergide İngilizce olarak daha önce yayımlanmıştır.

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara.

Bu dinsel metinlerin çevirileri arasında Kur'an tercümelerinin önemli bir yeri vardır. Özellikle satırarası kelime-kelime yapılmış Kur'an tercümeleeri, bu konuda daha bir önemli duruma gelmektedir. Farsça ilk Kur'an çevirisini de içermesiyle Rylands nüshası, Kur'an tercümeleeri arasında özel bir yere sahiptir. Arapça metin sülüs, Farsça ve Türkçe tercümeleer ise çok daha küçük ve ince nesih ile yazılmıştır (Ata 2004, 221-230). Bu tercüme girişimi, öyle sanıyorum ki Kaşgarlı Mahmud'a Divanü Lügati't-Türk gibi bir sözlüğü yazdıran eserdir aynı zamanda. Türkçenin Arapça ve Farsçadan hiç aşağı olmadığını gören Kaşgarlı, Divan'ını bu eseri okuduktan sonra ortaya koymuş olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Rylands nüshası satırarası Türkçe Kur'an tercümesi, hapax legomenons, kiğit-, erked- (u-), eske-, ataşık, azağı, ançaklı ...teg, toksuğlı, ürger-, turılan-

HAPAX IN RYLANDS MANUSCRIPT INTERLINEAR TRANSLATION OF QORAN INTO TURKIC

Abstract

The subject of this paper covers the nonce words, in other words hapaxes (or hapax legomenons) encountered in Rylands manuscript. This is issue is also important for indicating the productivity and reliability in words derivation in terms of words presence of the Qoran translations. Turks demonstrate this diligence and endeavor not only in Qoran translations. The fact that they carry on the same diligence when they accept other religions is explained in many researches. They show the same diligence when they become Buddhists or when they accept Maniheism. Another interesting aspect of this diligence is that they do not show any hesitation in adopting the alphabet of the religion they accept. A nation, which consent so easily to the alphabet of the accepted religion, shows diligence on the words with which they translate their beliefs. Another significant point is that they show this diligence neither in arts nor in literature. In short, while behaving fairly apathetic in translating emotions, they can derive new words in order to protect their language while translating their beliefs. In my opinion, studying or pondering on the reasons of

this fact fall in the field of sociologists and culture historians. After fixing such a small issue, now I would like to turn back to my topic.

Especially the interlinear, word-by-word Qoran translations gain more importance in this issue. Including the first Persian Qoran translation, the Rylands manuscript has its own special place among the Qoran translations. The Arabic text is written in sülüs style and the Persian and Turkic translations are written in thin nesih style (Ata 2004, 221-230). I suppose, this translation attempt is at the same time the work of art which motivated Mahmud of Kaşgar to write a dictionary such as Divanü Lügati't-Türk. Mahmud of Kaşgar, who saw that Turkic is by no means inferior to Arabic and Persian, should have produced his Divan after reading this work of art.

Key words: *Rylands manuscript interlinear translation of Qoran into Turkic, hapax legomenons, kiğit-, erked- (u-), eske-, ataşık, azağı, ançaqlı ...teg, toksuğlı, ürger-, turılan-*

* * *

kiđit- “ertelemek, sona bırakmak” 26/45b3

(Ar. te'hîr, Far. bā sipes ewgenden)

İdimiz-ā nelük bitidiñg biziñg üze tokušmaqñı, nelük kiğitmez sen bizni yakın rüzgārka tegi? 4:77 (KKvAM 89: Rabbimiz! Savaşı bize niçin yazdın! Bizi yakın bir süreye kadar ertelesen (daha bir müddet savaşı farz kılmasan) olmaz mıydı?)

kiğit- Eski kaynaklarda ilk kez geçmektedir (*hapax legomenon*). İlk bakışta bu kelimenin yapı bakımından *kiğin* ile aynı kökten olduğu akla gelmektedir. *kiğin* kelimesinin gerek tarihî gerekse günümüz Türk dillerinde geçiş biçimi için bkz: EDPT 704, ESTYa. V:23, Radloff II:1176.

Clauson *kiğin*'in kökünü **ké* olarak göstermiş, yapı bakımından *öñgdün* ve *kündün* ile karşılaştırılabileceğini söylemiştir. Sevortyan da *kesrü* ve *kerü* kelimeleriyle aynı kökten saydığı *kiğin*'in kökünü **ke* olarak vermiştir. Erdal, *A Grammar of Old Turkic* (GOT 179, 308 no'lu dipnot.) kitabında bu köke dayalı olarak isim yapan eklerin ulanmasıyla şu kelimeleri ardı ardına sıralamıştır: *ke+n*, *ke+din*, *ke+ç*, *ke+çe*, *kerü* (< **ke+gerü*).

kidit- ile ilgili başka bir kelime de Clauson'un "behind, in the rear" anlamını verdiği *kétirti*'dir. Bunun da kökü EDPT 706'da **ke* gösterilmiştir. TT I 122: *kidirti tebremiş küçlüg yağı kitdi öngdürti tebremiş oot yalını öçti* cümlesinde geçen bu kelimeyi Bang ve Gabain *kidirti* okumuşlardır.

Günümüz Türk dillerine gelince, Kırgızcada (KrgSl. 472) *kidir-* II, "geciktirmek, tecil etmek", Kazakçada (KzkSl. 149) *kidirtüv-* "geciktirmek", *kidirüv* "gecikmek, beklemek, durmak", *kidiris* "gecikme, ara", *kidirissiz* "geçikmeden, durmadan, ara verilmeden", *kidirüsüv* "bekleşmek" kelimeleri, bu Türkçelere geçen **ké* ~ **ki* köküne indireceğimiz başka türevlerdir.

Tercüme'deki *kidit-* ile Kırgızca ve Kazakçadaki *kidir-* fiilinden başka aynı köke farklı bir isimden fiil yapma ekinin ulanmasıyla yapılmış türevler de vardır (OTWF II: 487-495): *kenäd-*, *kénik-*, *kinil-*. ETŞ 13: 184 *kinetmetin oğadmatın kin yakın barzunlar* ; KB 4652 *körü bar tözüke aş içgü tegür / kinikmiş bar erse yime aş yitür*; KB 4389 *tükel işte aşnu tusulur bilig / kinilse bilig işke yetmez elig*.

erked- (u-) "gücü yetmek, muktedir olmak" 30/68b2

(Ar. kadr, Far. tevânâ şoden)

Urdı Tanğrı bir meâel, bir kul alınmış, erkedmes umas nerse üze. 16:75 (KKVAM 274: Allah, hiçbir şeye **gücü yetmeyen** başkasının malı olmuş bir köle ... ile misal verir.)

erk isim kökü üzerine isimden fiil yapma eki +*ed-*'in gelmesiyle oluşan bu fiil Tercüme'de *hapax* söz varlığına örnek kelimelerden biridir. Bunun böyle bir anlam taşıdığı *u-*'tan da anlaşılıyor. Üzerinde çalıştığımız nüshada, tercüme yapılırken bu şekilde pek çok örnekte ikili hatta üçlü Türkçe karşılıklar verildiğini görüyoruz. Bu da anlaşılabilir olma kaygısıyla yapılmış olsa gerekir. Eski Türkçe döneminde +(A)d- ekiyle türetilmiş pek çok fiil vardır, fakat *erked-* ilk defa bu metinde karşımıza çıkmaktadır. (bkz. OTWF II: 485-492 *äd+äd-*, *är+äd-*, *ken+äd-*, *kırgıl+ad-* ...)

Ayrıca burada söylemeden geçemeyeceğimiz bir *hendyadyoin* de vardır: *erk kural*. Bu ikileme de bugüne kadar taradığımız metin ve sözlüklerde karşılaşmadığımız bir yapıdır:

erk kural “nüfuz, etki, güç” 30/25b1

(Ar. sultān, Far. ber gümāşteġī ve hüccetī)

Yok saṅga olarnıng üze erk kural meger ol kim saṅga uğsa yolsuzlardın. 15:42 (KKvAM 263: Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hâkimiyetin yoktur. Ancak azgınlardan sana uyanlar müstesna.)

erk kural ikilemesinde *kural*, taramış olduğumuz tarihî yazı dillerine ait metin ve sözlüklerde bulunmamaktadır. Günümüz Türk dillerindeki taramalarımızda ise Kazakça, Kırgızca ve Anadolu ağzlarında *kural* “silah, malzeme” anlamları ile karşılanmıştır: DS VIII 3004, KrgSl. 523, KzkSl. 181. Ayrıca Şeyh Süleyman Efendi’nin Çağatayca sözlüğünde (LÇ) ise “silāh, yarak, edevāt-ı harb” anlamını veren kelime *kuran*, ayrıca “silāhşūr” anlamını veren kelime de *kurçı* şeklinde geçmektedir.

Tercüme’de *erk kural* ibaresinde geçen *kural* ile günümüz Türkçelerinde aynı okunuşta yer alan kelime arasında ilgi kurmak önemlidir. Bu ilgi de açıktır. Bugün olduğu gibi gücün, nüfuzun, etkinin göstergesi bir bakıma silahtır. O nedenle “saltanat, sözü ve buyruğu geçerlik, kudret, iktidar, gücü yeterlik” anlamına gelen *erk* ile “silah” anlamına gelen *kural* kelimesi, benzer anlamlı sözler kabul edildiğinden böyle bir *hendyadyoin* ortaya çıkmıştır.

eske- “ufalamak, ufalayıp savurmak” 31/70b2

(Ar. nef, Far. pergerden)

Sorarlar saṅga taġlardın, ayġıl: eskegey anı meni İğim, eskemek. 20:105 (KKvAM 318: (Resulüm!) sana daġlar hakkında sorarlar. De ki: Rabbim onları ufalayıp savuracak.)

Eski kaynaklarda ilk kez geçen kelimelerden biri de *eske-*’tir. Tercüme’de yukarıdaki tek cümlede geçen bu fiilin *es-* ile ilgisini Ar. *nesf* ve onun türevlerinin karşılıklarından anlıyoruz (bkz. El-Mevarid 1510). S. Tezcan, Eckmann’ın eserini tanıttığı yazısında (Tezcan 1981, 284) *es-* eylem kökü üzerine Eski Türkçenin gramerlerinde gösterilmeyen *-KA-* pekiştirme ekinin gelmesiyle ortaya çıktığını belirtmiş ve bununla *yayka-* ve *çayka-*’ı karşılaştırmıştır. Tercüme’de geçen *yaykat-* ve *çaykat-* için bkz. ESTYa. III 77.

Semih Tezcan bu yazıyı 1981 yılında yazmıştır. Bu konu Marcel Erdal'ın 1991 ve 2004 yıllarında yazmış olduğu kelime teşkili ve Eski Türkçenin gramer kitaplarında da yer almamaktadır.

ataşık “adaş, benzer, ortak” 31/26a1

(Ar. semiyy, Far. hem-nām)

tengeşik “eş, ortak” 33/50b2

(Ar. nidd / endād, Far. mānend/ān)

ataş kelimesi Türk dilinin ilk yazılı metinlerinden itibaren *ataş*, *attaş*, *adaş*, *addaş* olmak üzere pek çok örnekte geçmiştir (EDPT 72). Kelimedeki +dAş eki için +da+eş etimolojisini ilk defa W. Bang ileri sürmüştür (W. Bang, “Turcologische Briefe aus dem Berliner ungar. Institut”, *Ungarische Jahrbücher*, Bd. VII, 1927, s. 41 (3 no'lu not). Ayrıca bkz. A. Caferoğlu, “Türkçede ‘-daş’ lâhikası”, İstanbul 1929. B. Atalay, *Ekler ve Kökler*, İstanbul 1941, s. 82.) A. İnan, bugün Türkiye Türkçesindeki “adaş, isimdeş” anlamının kelimenin gerçek anlamı olmadığını, tarihî Türkçelerde olduğu gibi günümüz Türk dillerinde de kelimenin “arkadaş, dost” için kullanıldığını açıklamaktadır (““Adaş” ve “Sağdıç” Kelimelerinin En Eski Anlamları”, *Türk Dili-Belleten*, Seri: III, Sayı: 1-3, Ankara 1945, s. 41-51). Yalnız Grønbech, *Komanisches Wörterbuch*'da (KW 42) *ataş* kelimesini “adaş” anlamında kaydetmiştir.

ataşık Tercüme'de tek yerde geçmektedir: *Sergil aṅgar sunmaklıkka, hīç bilür mü sen aṅgar ataşık* (Kur'an 19:65). Aynı ayet Tefsir'de ise şöyle geçer (s.62): *hēç bulur mu sen aṅgar at taşı*. Borovkov, orijinal yazımını da verdiği kelimeyi *at II* maddesi altında, *at taş* şeklinde ele almış ve “adaş” anlamını vermiştir. TIEM 73 numarada kayıtlı nüshada ise bu ayet şöyle geçmektedir: *nāk bilür mü sen aṅar adaş*. (KKVAM 309: Onun bir adaşı (benzeri) olduğunu biliyor musun? (Asla benzeri yoktur).

Bu örneklerde gerek Tercüme'de *ataşık*'ın gerekse Tefsir'de geçen *at taş*'ının Allah için kullanıldığına ve Borovkov'un kelimeyi *at taş* (veya *attaş*) değil *at taş* şeklinde almasına dikkatinizi çekmek istiyorum.

ataşık'a yapı olarak benzer bir başka kelime *teñgeşik*'tir. Bu kelime de Allah'a koşulan "eş, ortak"lar için kullanılmıştır: *Ançada fermānladıñız bizke, tansa-miz Tañgrıka ételim añgar teñgeşikler.* 33/50b2=34:33 (KKvAM 431: O'na ortaklar koşmamızı bize emredersiniz.) *teñgeşik*'teki *teñgeş* kelimesi hem isim hem de fiil kökü olarak metinlerimizde yer almaktadır. İsim olarak eski metinlerimizdeki kullanımına tek örnek KB'tir ve burada "denk" anlamında kullanılmıştır (KB III 436). *teñgeş*- "denk olmak, eş olmak" anlamlarında başta Karahanlı Türkçesi metinleri olmak üzere pek çok eserde geçmiştir.

Bu durumda *ataşık* ve *teñgeşik* kelimelerinde +IK ekinin nereden geldiği ve işlevinin ne olduğu sorusu sorulabilir. Bizce her iki kelimedeki +ık / +ik eki, 3. tekil şahıs iyelik eki üzerine gelmiş *ok ~ ök* pekiştirme edatının kalıplaşmasından ortaya çıkmıştır: *at + taş + ı ok > > ataşık* ve *teñgeş + i ök > > teñgeşik*. Bu savımızı *ataşık* için Tefsir'de geçen şekil desteklemektedir: *héç bulur mu sen añgar at taş ve kılmadımız añgar anda öñdin at taş*. Bu iki cümlede *at taş*'daki +ı ekinin iyelik eki olduğu ve tamlayanının gizli yani O'nun (Allah'ın) olduğu açıktır. Bizce burada *ataş* ve *teñgeş* kelimelerinde nispet edilen bizzat Allah olduğu için onun *ataş+ı teñgeş+i* denilirken pekiştirme amacıyla *ok / ök* kullanılmıştır.

Bu iki kelime TIEM 73'de kayıtlı Kur'an tercümesinde *adaşık* ve *teñgeşik* şeklinde geçmektedir. Fakat yukarıda yaptığımız açıklamayı tamamıyla çürütmektedir. Çünkü burada bu iki kelime Allah için kullanılmamakta, farklı ayetlerde geçmektedir: *ay zākāriyyā biz säwünç berür miz saña bir oğul birlä anıñ atı yahyā turur. kılmadımız añar munda öñdün adaşık (! adaşık) 19:7 (Kök 221).* (KKvAM 304: (Allah şöyle buyurdu:) Ey Zekeriyya! Biz sana bir oğul müjdeleriz ki onun adı Yahya'dır. Daha önce ona kimseyi adaş yapmadık.¹). *ağırlıg ay ağırlıg ay birlä. Ağırlıg aylar tüz teñgeşig (! teñgeşik) 2:194 (Kök 21)* (KKvAM 29: Haram ay haram aya karşılıktır. Hürmetler (dokunulmazlıklar) karşılıklıdır.)

¹ Bu ayetin çevirisine not koymuşlardır. O not şöyledir: "Ayetin son cümlesi "Daha önce hiç kimseyi onun benzeri kılmadık" şeklinde de anlatılmıştır. Zira Hz. Yahya'nın kısır bir anneden doğması eşsiz bir olay yani mucizedir."

Bana göre *ataşık*'in *adaşık* şeklinde geçmesi bile TIEM 73'teki nüshanın Rylands nüshasından daha sonra yazıldığını ispatlar. Zeki Velidi Togan'ın yazılarında sözünü ettiği esas nüshanın Rylands nüshası olduğu da bu şekilde ortaya çıkıyor (Togan 1971, 20). Rylands nüshasını okuyan TIEM 73'ün müstensihî Muhammed bin el-Hâcc Devletşâh eş-Şîrâzî bizce *ataşık* ve *teñgeşik*'in kullanılmasına dikkat etmeden bu kelimeleri yazmıştır.

Ayrıca *ataşık* ve *teñgeşik* kelimelerinin oluşumunda metnimizde geçen ve *teñgeş-* gibi bir fiil köküne kadar indirgediğimiz *ulaşıklık* "akraba", *tartışık* "tartışma" kelimelerine ve buradaki fiilden isim yapma eki *-ık*'a da analogi söz konusu olabilir.

azağı "biraz, pek az" 26/38a3

(Ar. kalîl, Far. endek)

Ğılmazlar anı meger azağı olardin. 4:66 (KKvAM 88: İçlerinden pek azı müstesna, bunu yapmazlardı.)

Ayrıca Tercüme'de şu cümlede *azkına ya'nî azağı* ifadesi yer almaktadır:

Uđatıñgız yekke meger azkına ya'nî azağı. 26/51a1=4:83 (KKvAM 90: ... pek azınız müstesna şeytana uyup giderdiniz.)

azağı'nin yapısı ortadadır: *az* + *ağı*. Eski Türkçe döneminde +*AGU* topluluk ekiyle pek çok kelime türetilmişse de (OTWF I 93-97) *azağı* örneği bunlar arasında yer almıyor.

Yukarıda ikinci cümlede geçen *azkına ya'nî azağı* ifadesinden aynı kök kelime üzerine gelen +*kına* ve +*ağı* eklerinin işlevsel açıdan benzer olması, +(A)*GU* ekinin dil tarihimizdeki yerini takip etmek bakımından da önemlidir.

ançaklı ... teg "gibi, sanki" 26/41b1

(Ar. ke-enne, Far. gūyī ki)

Başka metinde karşılaşılmayan *ançaklı ... teg* ifadesinin ilk kısmı yani *ançak* "kadar" anlamıyla Tercüme'de tek yerde geçmiştir. Bu kelime, gerek tarihî gerekse çağdaş dönem Türk yazı dillerinde birbirine yakın anlamlarda sıklıkla kullanılmıştır (EDPT 174). Fakat Tercüme'deki *ançaklı ... teg* ve aynı anlamla üç yerde geçen *ançaklı*

yapıları için tek tanık elimizdeki metindir. Eckmann, bu ifadeyi bir başka Karahanlıca Kur'an çevirisi olan TIEM 73'te *andağ kalı ... teg* ile karşılaştırmıştır (MTGR 43).

Kelimenin ilk hecesinden sonraki kısmı “gibi, benzer, kadar” anlamlarına gelen *çaklı* < *çaklığ* örneklerine eski Uygur Türkçesi metinlerinden başlayarak rastlanılan bir edattır. Tefsir’de “gibi, kadar” anlamlarında *çaklı* geçmektedir (s. 356): *anıñ ta'āmu ... öz 'ayal ferzendler yéyür çaklı erdi*. 81:9

Kelimedeki ilk kısım ise *anı* olsa gerektir. Çünkü Eski ve Orta Türkçe döneminde bazı edatlar belirtme durumu eki ile kullanılmaktadır (*anı için* gibi), bazılarında da *antağ* < *anı teg*, *muntağ* < *muni teg* gibi *haplologie* yolu ile kalıplaşmalar olabilmektedir. Onun için, *anı çaklığ* > *anı çaklı* > *ançaklı* olmalıdır.

Fakat Codex Cumanicus (KW 73)'da *keçer çaklı* yanında *ança* ile geçen *ança çaklı* ifadesi, *ançaklı* için < *ança çaklığ* gelişiminin de olabileceğini düşündürmektedir.

toksuğlı “vuku bulan, olacak olan” 37/83b2

(Ar. vāqī', Far. būdenī)

Bütün ed-dīn toksuğlı. 51:6 (KKvAM 519: ... ceza mutlaka vuku bulacaktır.)

-ğlı sıfat-fiil eki ile karşımıza çıkan bu kelime gerek tarihî gerekse günümüz Türk dillerinde tespit edilememiştir.

ürger- “beyazlaşmak, ağarmak” 30/6a2

(Ar. ibyizāz, Far. sepīd şoden)

Ürgerdi anıñ iki közi kağğudın, ol öwke siñürgen ol. 12:84 (KKvAM 244: ... kederini içine gömmesi yüzünden gözlerine boz geldi.)

Başka hiçbir sözlük ve metinde karşılaşmadığımız bu kelimenin *ürüñg* “beyaz, ak” ile ilgisi açıktır. Bundan dolayı kelimenin *ürüñg* + *er-* şeklinden orta hece düşmesi ve *ñg* > *g* ile ortaya çıktığı söylenebilir. Bu görüşü Tezcan, yukarıda adı geçen makalesinde daha önce söylemiştir (Tezcan 290).

Tercüme dışında başka metinlerde karşılaşılmayan *ürger-* yanında aynı yapıda olan *ürüñger* ~ *yürüñger-* ise Uygur ve Karahanlı alanında geçmektedir (EDPT 237, OTWF 503).

turılan- “sert, acımasız davranmak” 38/95b3

(Ar. ğılzat, Far. dürüşti kerden)

Ey yalavaç, katıglanğıl kâfirler birle iki yüzlüglerke, turılanğıl olar üze. 66:9 (KKvAM 560: Ey Peygamber, kafirlere ve münafıklara karşı cihad et, onlara karşı sert davran.)

Kelime fiil şekliyle kaynaklarda tespit edilememiştir. *turı* + *la - n* – şeklinde açıkladığımız kelimenin isim kökü yani *turı*, DLT III 220'de “huyu sert olan adama “turı kişi” denir” açıklamasının yanında KB III 469'da “tatsız, tadı kekre olan” ve “haşin” anlamı ile de geçmektedir. Atalay, DLT'te kelimeyi *türi* okumuş, bu okuyuş Clauson ve J. Kelly ile R. Dankoff tarafından *turı* şeklinde düzeltilmiştir.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- Ata 2004: Ata, A. (2004), "Rylans Nüshası Kur'an Çevirisi ve Farsça Çevirinin Önemi", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı I. 20-26 Eylül 2004*, Ankara, s. 221-230.
- Ata, A. (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- CTD: Dankoff, J. – Kelly, J. (1982), *Compendium of the Turkic Dialects I*, Harvard Üniversitesi.
- DLT III: Atalay, B. (1943), *Divanü Lûgat-it-Türk IV. Endeks*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- DS: *Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1975.
- EDPT: Clauson, Sir G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- El-Mevarid: M. Sarı (1984), *El-Mevarid, Arapça-Türkçe Lûgat*, İstanbul.
- ESTYa: Sevortyan, E. V.(1997), *Etimologičeskiy Slovar' Tyurskix Yazıkov. V*, Moskva.
- ETŞ: Arat, R. R. (1965), *Eski Türk Şiiri*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- GOT: Erdal, M. (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden – Boston.
- KB: Arat, R.R. (1947), *Kutadgu Bilig. I. Metin*, Türk Dil Kurumu Yayını, İstanbul.
- KB III: Eraslan, K. – Sertkaya, O.F. – Yüce, N. (1979), *Kutadgu Bilig III. İndeks*, İstanbul.
- KKvAM: *Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meali*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları/86-A, Ankara 2000.
- KrgSl.: Yudahin, K. K.(1965), *Kirgizsko-Ruskiyy Slovar'*, Moskva.
- Kök: Kök, A. (2004), *Karahanlı Türkçesi Satır-arası Kur'an Tercümesi. TİEM 73 1v-235v/2 (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Ankara.
- KW: Grønbech, K. (1942), *Komanisches Wörterbuch*, Kopenhagen 1942.
- KzkSl.: *Türk Dünyası Araştırmaları*, Haziran 1984.
- LÇ: Şeyh Süleyman Efendi, *Luğat-i Çağatay ve 't-Türkî 'Oâmanî*, İstanbul 1298.
- MTGR: Eckmann, J. (1976), *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akadémia Kiadó, Budapest.
- OTWF: Erdal, M. (1991), *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to The Lexion, I, II*, Wiesbaden.

Radloff: Radloff, W. (1899), *Wörterbuches der Türk-Dialecte. II-2*, St. Petersburg.

Tefsir: Borovkov, A. K. (1963), *Leksika Credneaziatskogo Tefsira. XII-XIII. vv.*, Moskva.

Tezcan 1981: Tezcan, S. (1981), "J. Eckmann: Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation. Bibliotheca Orientalis Hungarica XXI, Akadémia Kiadó, Budapest, 1976, 359s. 8", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1978-1979*, Ankara, s. 279-294.

Togan 1971: Togan, Z. V. (1971), *Kur'an ve Türkler. İslâm Şarkı İle Garp Arasındaki İlmî İşbirliği*, Kayı Yayınları: 3, İstanbul.

TT I: Bang, W. – Gabain, A. von (1929), *Türkische Turfan-Texte. I*, Berlin.

UW: Röhrborn, K. (1979), *Uigurisches Wörterbuch. Lieferung 2*, Wiesbaden, s.133.